

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN ETNOKULTUROLOJİ SİMVOLİKASI

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ORCID: 0009-0006-6553-6385

E-mail: sohret.nesirova24@gmail.com

Açar sözlər. Zahid Xəlil, poeziya, uşaq ədəbiyyatı, folklor, semantik işarələnmə, sintaktik fiqurlar və s.

Ключевые слова. Захид Халил, поэзия, детская литература, фольклор, смысловая маркировка, синтаксические фигуры и др.

Key words: Zahid Khalil, poetry, children's literature, folklore, semantic marking, syntactic figures, etc.

Z.Xəlilin uşaq poeziyasının polifonik mənzərəsi. Azərbaycan uşaq şeirinin fakturası məzmun zənginliyi və janr strukturu baxımından modelləşdirmənin spesifikasiyası, real detalların simvolik axını ilə yeni çalarlar qazanma xüsusiyyəti baxımından mühüm önəm daşıyır. Daha doğrusu, alt qata dayanan məzmun çeşidliliyi ilə spesifikasiqləşir. Məlum olduğu kimi, “taleyni bədii söz sənətinə həsr edən sənətkarın həyat və yaradıcılığını qələmə almaq, onun yaradıcılıq laboratoriyasını başdan-başa araşdırmaq həm çətin, həm də böyük məsuliyyət tələb edir. Əgər həmin qələm sahibinin yaradıcılıq ampulası çoxşaxəlidsə, çoxjanlıdırsa, çəkilən çətinliyin, məsuliyyətin dərəcə həddi bir neçə qat artır. Onu da qeyd edək ki, bədii yaradıcılıq bütövlükdə yaradıcılıq ixtirasıdır, novatorluqdur, poetik kəşflər sistemidir, obrazlar dünyasıdır” (4, s. 3). Uşaq şeirinin üslub özünəməxsusluğu janr səviyyəsi, məzmun fenomenliyi ilə sənətkar istedadını ortaya çıxarmaq üçün əsaslı bir müəyyənliklə diqqət önünə gəlir. Ayrı-ayrı şeirlər səviyyəsində müşahidə olunan sintaqmatik səviyyə və janr paradigması bütün postulatları ilə ədəbi irsin metamodel xarakterini açıqlayır.

“Uzun yol”, “Çiyələk”, “Ulduzlar”, “Torağaylar oxuyur”, “Arı və kəpənək”, “Qatır”, “Bildirçin”, “Dəmcilər”, “Qırqovul”, “Hacıleylek”, “Hesab”, “Bülbül”, “Qoruq”, “Kəklik”, “Dava-kar sərçə”, “Kür çayı”, “Ləpələr”, “Cüllüt”, “Qələmim”, “Qurbağa”, “Gözmuncuğu”, “Dovşan və köpək”, “Qazayağı”, “Gilas”, “Keçi və Əziz”, “Dilarənin danası”, “Külək və Mələk” və s. kimi poetik örnəklər bütün xarakteri, məzmun xətləri və əks etdirmə üsulları ilə orijinal bir təsəvvürlə səciyyələnir. Burada etnoqrafik zənginlik, uşaq maraqları, həssaslıqlar, onun təsəvvürlərini əhatələmək yaradıcı imkanlara dayanır.

— Mənim saqqallı keçim,
Bir badya süd ver içim.
— Ay mənim dostum, Əziz,
Gəl belə şərtləşək biz:
Otar şəhli çəməndə

Süd verim sənə mən də.
 Razılaşdı bu sözlə
 Əziz: — Lap yaxşı, — dedi.
 O, keçini otardı,
 Hər səhər qaymaq yedi. (5, s. 57).

Göründüyü kimi, burada uşaq təsəvvürünə dayanan son dərəcədə sadə və aydın, həm də təfərrüatlı bilgi baxımından əsaslı bir mənzərə sərgilənir. Keçi və Əziz arasında olan söhbət sənətkarın təsəvvürlərini və uşaq dünyasını əks etdirmək baxımından bir neçə istiqaməti əhatə edir.

- a) Əzizin yanaşmasında və düşüncəsində keçiyə olan həssas münasibət;
- b) keçinin dedikləri baxımından sərgilənən mənzərə;
- c) onların arasında olan söhbət kontekstində etnoqrafik təsəvvür;
- ç) zoomorfik anlamında canlandırma və uşaq düşüncəsinə uyğunlaşmanın ümumi səciyyəsi;
- d) sənətkarın gəldiyi qənaətlə uşaq dünyasının uyğunluğu səviyyəsində təlqin olunan dəyərlər;
- e) əxlaqi-mənəvi zənginliyin prinsip olaraq əsas götürülməsi və əmək tərbiyyəsi və s.

Z. Xəlilin poeziyası uşaq folklorundan gələnəri bir normativ olaraq qələbləşdirməklə körpələrin, yeniyetmələrin həyatı təsəvvürlərinə, ətraf mühitlə təmaslarına, oxşama, layla, nağıl (15) və s. motivlərindən gələn dəyərlərə bağlanmaqla spesifikləşir. Ümumiyyətlə, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində folklor və yazılı ədəbiyyatın bir-birindən istifadəsi, qaynaqlanması qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, folklor yazılı ədəbiyyatın əsas mənbəyi olduğu və bütün inkişaf prosesində ədəbiyyata təsir etdiyi kimi, ədəbiyyatın da öz növbəsində şifahi yaradıcılığa mühüm və səmərəli təsiri görünməkdədir. Bu təsir dildə, formada, ifadə vasitələrində, xalq maraqlandıran, düşündürən bir sıra müasir ideya və motivlərdə özünü göstərmişdir” (3, s. 466). Z.Xəlilin yaradıcılığı bütün paradiqması, periferik xarakteri, stixial məzmunu ilə eyni ruha, xalq düşüncəsində qələbləşmiş əxlaq və davranış normativlərinə əsaslanmaqla spesifikləşir. Onu da əlavə edək ki, bunlar təkcə Z. Xəlil yaradıcılığı üçün xarakterik məsələ deyildir, bütünlükdə klassik uşaq ədəbiyyatı, onun müxtəlif zaman kəsiklərində yaşamış sənətkarları təmsalında özünü göstərir. H.Qaradaği, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, H.Zərdabi, Nəseh, Y.Əfəndizadə, M.Hadi, Ə.Müznib, Ə.İbrahimov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ülvi, C.A.Şirvani, Ə.Nəzmi, M.Sidqi, C.Əsgərzadə, İ.Həqqi, C.Cabbarlı, Ə.Dai və s. (1) ədiblərin yaradıcılıq ənənəsi bir qaynaq olaraq sonrakı sənətkarlar üçün əsaslı mənbə rolunu oynayır.

Uşaq poeziyasının istedadlı ədiblərindən olan Z. Xəlil də folklorlardan və klassik ədəbiyyatdan gələn zənginlikdən yararlanmaqla gərəqli sənət örnəkləri yaratmaq yolunu tutmuşdur. Burada təbiətin füsunkar əsrarəngizlikləri, flora və faunası, sosial mühitdə davranış modelləri, xeyir-xahlıq, yaxşılıq, kimsəsizlərə əl tutmaq, yoldaşlıq, dostluq, işgüzarlıq, cəsurluq, qorxmazlıq (14) və s. təmsalında olanlar müxtəlif kontekstlərdə mətnə gətirilməklə aşılmaq səciyyəsi daşıyır. Məsələn, “Dilənin danası”, “Günəş və nar”, “Fərruxun diş”, “İsgəndərin işləri”, “Yalançı meşə”, “Dovşan və canavar”, “Tülkü və beçələr”, “İki yumurta”, “Sünbül”, “Şəlalə”, “Nərə çəkdi dalğalar”, “Şəffaf cığır”, “Hörümçək və mozalan”, “Sərçələrin nəğməsi”, “Fillərin çadırı”, “Gün çıxdı” və s. şeir nümunələri canlandırma üsulları, uşaqların iç dünyasını əks

etdirmək baxımından orijinal təsəvvür sərgiləyir.

Səhər-səhər qızımla,
Doğan günəşə baxdıq.
Mən söylədim: Hilaldı.
Amma Şəlalə dedi:
— Yox!,
Yekə portağaldı. (5, s. 95).

“Şəlalənin cavabı” şeirindən verdiyimiz bu nümunə mətn bütövlüyü və canlandırma özünəməxsusluğu ilə orijinal bir mənalandırmaya dayanır. Şair və balaca Şəlalənin baxışları müstəvisində tipoloji bir təsəvvürlə əsaslı bir dünyagörüşü didiyyət önünə gətirir. Burada iki istiqamət özünə yer alır və birincisi, müəllif təmsalında olandır ki, səhər-səhər qızı ilə günəşə baxan ata onu hilal olaraq təqdim edir. İkinci tərəf Şəlalənin dərkə və dedikləri təmsalında olanlardı və daha doğrusu, “yekə portağal” olaraq təsəvvürə gətirməsidir. Bütün bunlar uşaq təsəvvüründə olanlardan çıxış etməklə, onun baxışlarını, dərkini eyni konseptdən mətnə təbii olaraq gətirə bilmə bacarığıdır. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı prof. Q. Namazov yazır: “İlk kitabı “Uçan çiraqlar” (1969) adlanır. Kiçik şeirlər və nağıllardan ibarət olan bu kitab ədəbiyyatımıza maraqlı bir uşaq şairinin gəldiyindən xəbər verirdi. Gənc müəllif ənənəvi nəsihət poeziyasından ustalıqla imtina edərək, uşağa əhvalatın özünü göstərir, nəticə çıxarmağı isə onların ixtiyarına verir” (12, s. 358). Ümumiyyətlə, Z.Xəlil yaradıcılığında bu bir düşüncə tərzə və canlandırma üsulu olaraq fəlakətləşir. Burada hadisənin təqdimi və özünəməxsusluqla canlandırma tərzə həm də düşündürmə məramı ilə spesifikasiləşir.

Bədii-estetik işarələnmə və şeir dilinin söz axını. Ayrı-ayrı şeirləri, məsələn, “Quşəppəyi”, “Çəmən”, “Dənizə axşam düşür”, “Uşaqların səhvi”, “Tonqal”, “Dəvələr”, “Zoğal”, “Səbirli ol, səbirli”, “Qovut”, “Ley və yel”, “Dalaşan dolaşalar”, “Cücə və cücü”, “Buğa və bağa”, “Şallaq və şillaq”, “Kürü və kərə”, “Cələ və tələ”, “Kürük, qulun, dayça, at”, “Üç rəfiqə”, “Körpü ilə söhbət” və s. hər birisi uşaq təsəvvürünü canlandırmaq və müxtəlif səviyyələrdə bilgi vermək məramı ilə səciyyəlidir. Məsələn, “Alı və gavalı” şeirində ədibin müqayisəli canlandırma üsulu və bu iki tərəf arasında olanların bədii mətnə gətirilməsi orijinal bir canlandırma modeli ilə təsiredicilik faktına çevrilir.

Bağçaya girdi Alı,
Onu gördü gavalı.
Dedi: - Alı, ay Alı,
Sənin də adın Alı,
Mənim də adım Alı.
— Yox, sən Alı deyilsən,
Gavalısan, gavalı.
— Doğru deyirsən Alı,
Mən gavalı, sən Alı (5, s. 95).

Bədii-estetik işarələnmə və şeir dilinin söz axını uşaq düşüncəsində əlavə mənalandır-malara, düşüncə səviyyəsində mahiyyətə imkan yaradır. “Söz təkrarı şeir dilini xalq dilinə, xal-qın ifadə tərzinə yaxınlaşdırır. Təkrarlarla ifadə üslubundakı orijinallıq oxucunu ona görə aludə edir ki, həmin üsulla şair təsvir və təənnümün səciyyəsinə uyğun dillə danışmağı bacarır. Buna görə də söz təkrarı ilə yaranan üslubi fiqurlardan başqa adi təkrirlər də mətni dövrün, oxucunun estetik tələblərinə, xalqın zövqünə uyğun qurmağa xidmət edirsə, o eyni zamanda söz sə-nətkarının poetik təfəkkür gücünün güzgüsüdür” (9, s. 258). Z.Xəlil poeziyasında fikirlərin har-moniyası ilə səs dalğalarının yaratdığı mənşərə mətnə bütövlüyün əsaslı faktı, sənətkar özü-nəməxsusluğunun örnəyi olaraq boy göstərir. Yuxarıdakı poetik nümunədə Alı ilə gavalı ara-sındakı söhbət orijinal bir düşüncə hadisəsi olaraq əsaslı qənaət formalaşdırır.

“Günəşin zarafatı”, “Çobanyastığı”, “Qantəpər”, “Keçisaqqalı”, “İnciçiçəyi”, “Dəcəl çəpiş və qumral quzu”, “Çəməninin xalı”, “Mən rəngləri tanıyıram”, “Uçağan böcək”, “Cincilim”, “Ça-dır”, “Günəbaxan”, “Göy qurşağı”, “Kırpi” və s. nümunələr bütün səviyyələrdə nəyisə çatdır-mağa, bilgi vermək məramına, uşaq maraqlarını ödəməyə həssaslıq nümayiş etdirir. Ümumi-yətlə, sirli-sehrli bir aləm olan uşaq fantaziyası öz maraq dairəsinin əhatələdiyi təfəsilatla təbiətin bioloji və fizioloji atlasını özündə ehtiva etmək gücü ilə spesifikləşir. Zoomorfik, fitonimik, toponimik, hidronimik, etnonimik çalarları ilə xarakterizə olunan ətraf aləm uşaq maraqlarında əsaslı bir sirr kimi açılmamış mücrünü xatırladır. Z. Xəlil də həmin maraqlardan çıxış edərək hər bir poetik nümunə ilə nəyisə çatdırmaq, onda əsaslı təsəvvür formalaşdırmaq məramına yüklənir.

Kiçik günəbaxana,
Oxşayır bu qantəpər.
İncə ləçəklərində,
Xallı böcəklər gəzər.
Onun rəngi sarıdır,
Yaxın dostu arıdır.
Bu çiçəyi qurudub,
Çay dəmləyər nənələr.
Deyərlər: - Neçə dərdin
Dərmanıdır qantəpər (5, s. 95).

Göründüyü kimi, mətnə qantəpər çiçəyi haqqında təfərrüatlı bir təfəsilat özünə yer alır. Sə-nətkar burada təkcə uşaq maraqlarını əhatələməklə kifayətlənmir, həm də bilgi verməyə kök-lənir. Üslub və fikri çatdırma mexanizmləri baxımından da maraqlı bir deyim tərzindən çıxış edir. Şeir sanki bir nəğməni, nağılı xatırladır, güllər, çiçəklər aləminin fitonimik əsrarəngizliyini diqqət önünə gətirir. Bütünlükdə bunların səbəbidir ki, M.Cəfər yazır: “Xalqilik böyük sənətin böyük meyarıdır. Şeirin ürəyi xalqın ürəyi, şeirin fəlsəfəsi xalqın həyat fəlsəfəsi, şeirin əxlaqı xalqın gözəl əxlaqı-keyfiyyətləri, şeirin dili xalqın dili olmalıdır” (2, s. 142). Z.Xəlilin uşaq şeirləri bunu bir prinsip olaraq əsasa çevirir və intellektual mənşərəsi ilə körpə və yeniyet-mələrin həyatı maraqlarını, bacarıqlarını, istək və arzularını əsas tutmaq xarakteri ilə dolğun təsəvvür formalaşdırır.

Bütün bunlar iyirminci yüzilliyin altmışıncı illərindən sonrakı mərhələnin yaradıcı

axtarışları timsalında əsaslı təsəvvürlə səciyyələnir. Uşaq ədəbiyyatının zəngin fakturasına dayanan poetik örnəklər Z.Xəlilin yaradıcılığı kontekstində funksional məzmunu və paradiqmatik səviyyənin ortaya qoyduğu semantik işarələnmələrlə orijinallıq sərgiləyir. Nağıl, əfsanə, rəvayət, məsəl, atalar sözləri, mərasim folkloru səviyyəsində olan zənginliyin uşaq maraqları kontekstində diqqət önünə gətirdiyi möhtəşəmlik yaradıcı axtarışlarında əlavə boyalarla spesifikləşir. Tərbiyəvi məzmun, milli-mənəvi zənginliyin bütün layları, əxlaq normativləri müxtəlif aspektlərdə yazıçı istedadının nişanəsi olaraq sıralanır. Z.Xəlilin Azərbaycan uşaq poeziyasında məqamının göstəricisi funksiyasını yerinə yetirir.

Problemin aktuallığı. Atalar sözü, məsəl, nağıl, əfsanə, rəvayət, dastan, təmsil, lətifə, nəğmə, oxşama, layla, uşaq oyunlarının sözlü tərəfləri, xalq mərasimləri və s. bir etnoenerji olaraq nümunəyə çevrilir və Z.Xəlil yaradıcılığının ana axarını müəyyənləşdirən qaynaq funksiyasını yerinə yetirir. Bütün bunların ümumi aspektdə paradiqmatik səviyyəsinin aydınlaşması ədəbi-nəzəri fikrin qarşısında duran məsələ kimi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Zahid Xəlilin təsəvvürlərinin və uşaq dünyasının folklorla bağlılığı geniş və elmi şəkildə araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi Məqalədən magistrantlar, elmi araşdırma aparən tədqiqatçılar, filoloqlar, Zahid Xəlil yaradıcılığı ilə maraqlanan şəxslər yararlanırlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Cəfər M. Sənət yollarında. Bakı: Gənclik, 1975, 368 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 477 s.
4. Əsgərli F. Zahid xəlilin həyat və yaradıcılığı. Z.Xəlil. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, I c., Bakı: ADPU, 2008, s. 3-32.
5. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, I c., Bakı: ADPU, 2008, 388 s.
6. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, II c., Bakı: ADPU, 2008, 408 s.
7. Xəlil Z. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə, VI c., Bakı: ADPU, 2008, 414 s.
8. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
9. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
10. Məmmədov M., Salamoğlu T., Babayev Y. İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, s. 3-10.
11. Məmmədov M., Babayev Y., Salamoğlu T. Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
12. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
13. Novikov L.A. Antonimiya v russkom yazıke. Moskva: MQU, 1973, 292 s.
14. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
15. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Ш.Н. Мамедова**Этнокультурная символика детских стихов Захида Халиля****Резюме**

Захид Халил – один из талантливых художников развития детской литературы второй половины века. Его творчество рассматривается широко с точки зрения планирования этнокультурного ландшафта общества в целом. Его ежегодные стихи, проза и научно-теоретические размышления в разных аспектах, как лучший образец национального самовыражения, наделены противоположным эффектом. Общий вид и состояние художественных образцов, полифонический пейзаж, жанр, проявляющийся в горизонтальном и вертикальном подходах, должны быть в привлекательной форме с учетом интересов, пожеланий и мечтаний детей. В качестве примера избранных произведений шесть томов отражают красочные стороны творческого пути писателя.

Выступление перед широкой аудиторией наполнено высоким творческим интеллектом, интересы которого основаны на фантастических мыслях, связанных с многослойными аспектами фольклора, феноменом прозаического текста, жанровым содержанием, эстетической информацией. На уровне национального кодекса самовыражения этнографическое разнообразие, социальные способности, моральные и образовательные нормы, заложенные в тексте, коренятся в умении прививать детям как цель. Пословицы, притчи, сказки, легенды, повести, былины, басни, анекдоты, песни, притчи, колыбельные, словесные части детских игр, народных обрядов и др. становится примером как этноэнергетика. З.Халил выполняет функцию ресурса, определяющего основное течение его творчества. Выяснение уровня парадигматики в общем аспекте всех людей является актуальной проблемой, стоящей перед литературной мыслью.

Sh.N. Mammadova**Ethnocultural symbolism of children's poems of Zahid Khalil****Summary**

Zahid Khalil is one of the talented poets of the development of children's literature after the second half of the century. His creativity is seen in a broad way in terms of planning the ethnocultural landscape of the society as a whole. His annual poems, prose, and scientific-theoretical reflections in different aspects, as the best example of national self-expression, are charged with the opposite effect. The general appearance and condition of the artistic examples, the polyphonic landscape, the genre that manifests itself in horizontal and vertical approaches should be in an attractive form, taking into account the children's interests, wishes and dreams. As an example of his selected works, the six volumes reflect the colorful aspects of the writer's creative path.

The presentation to a wide audience is loaded with high creative intelligence, whose interests are based on the fantastic thoughts related to the multi-layered aspects of the folklore, prose text phenomenon, genre content, aesthetic information. At the level of the national self-

expression code of thought, the ethnographic variety, social ability, moral and educational norms brought to the text are rooted in the ability to be instilled in children as a goal. Proverbs, parables, fairy tales, legends, narratives, epics, fables, anecdotes, songs, parables, lullabies, verbal parts of children's games, folk ceremonies, etc. becomes an example as an ethnoenergy. Z.Khalil fulfills the function of the resource that determines the main flow of his creativity. Elucidation of the level of paradigmatic in the general aspect of all people is relevant as an issue facing literary thought.

Redaksiyaya daxil olub: 05.09.2024